

Evliyâ Çelebi'nin Gözüyle Kütahya

Kadir Güler*

Giriş

Tarih boyunca bazı yerleşim birimlerinin nüfus, coğrafi özellikler, ekonomik değerler, dinî inançlar ve benzeri unsurlar sebebiyle bulunduğu bölgenin kaderini etkilediği ve yönlendirdiği görülmektedir.

Bu özelliklerin kendine tanıdığı imkânı en iyi kullanan yerleşim birimlerinden biri olan Kütahya, M.Ö. 7. yüzyıla dayanan bir geçmişe ve bu geçmişin yarattığı olağanüstü bir medeniyete ev sahipliği yapmaktadır.

Şehrin ismi eski kaynaklarda Kotı, Kotiaieion, Kotiaion şeklinde geçmektedir. Tarihçi Strabon, Kütahya'yı Frigya Epiktetos'un bir şehri olarak zikretmekte ve bu şehrin adının "Kotys'in şehri" manasına gelen Katiaeon olduğunu belirtmektedir.

Milattan önce 7. yüzyılda Frigya (Phrygie-Frijie) eyaletinin merkezinde yer alan Kütahya, Cotyaeum ismiyle anılmış ve Hammer'e göre Ceramienslerin pazarı denilen bu ovada kurulmuştur.

Bu yörede şehrin Farsça "kısa" anlamına gelen "kûtâh" kelimesinden geldiği de söylenmektedir.

Amasyalı Strabon, ünlü masalcı Esope'un M.Ö. 6. yüzyılda Kütahya'da doğduğunu söylemektedir.

11. yüzyıla kadar Roma ve Bizans imparatorluğunun yönetiminde olan Kütahya, 1079-1200 yılları arasında Bizans ve Selçuklu arasında birkaç kez el

* Yard. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi - Kütahya

değiştirdikten sonra 1230'lu yıllarda Selçuklu emirlerinden İmadeddin Hezar Dinar tarafından 6 mayıs günü fethedilmiştir.

Mustafa Çetin Varlık'a göre Kütahya ve civarı Germiyanlılara Selçuklular tarafından Cimri olayı dolayısıyla yaptıkları hizmete karşılık verilmiştir. Germiyanogulları-Alişirler- döneminde Kütahya yoğun olarak Buhara ve Horasan Türk kültürüyle tanışmış ve bu kültürün etkisiyle yoğrulmuştur.

Kütahya, Selçuklular ve Germiyanogulları zamanında Batı ve İç Anadolu'nun kültür, sanat ve edebiyat merkezi olmuş, başta 1236 tarihli Sadettin Camisi olmak üzere Hıdırlık Mescidi, Yoncalı camisi ve Hamamı, Balıklı Camisi ve Balıklı Tekkesi gibi ilk önemli mimari eserler bu dönemde inşa edilmiştir.

Bu dönemlerde Kütahya'yı ziyaret eden Sultan Veled, Kütahya gibi güzel bir şehrin bulunamayacağını, Kütahya'da bir ay bile kalan bir kimsenin hadsiz lezzet alacağını şiir diliyle anlatmış ve "Kütahya gibi bir şehir bulunmaz" diyerek bu güzide şehri övmüştür:

Nebâşed hem-çü Kütâhiyye şehri

Honek ân kes ki der-vey şesti şehri

Kütahya, klasik edebiyatın merkezi olarak kabul edilmektedir. Divan edebiyatının Ahmedî, Ahmed-i Dâî, Şeyhoğlu Mustafa ve Şeyhî gibi kuruluş dönemi şairleri 14. ve 15. yüzyılda bu coğrafyadan yetişmiş ve klasik şiirimizin ilk ustaları olmuşlardır.

Kütahya, Germiyan konaklarından birini Divan edebiyatının kendine has değerlerine ayırarak klasik edebiyat müzesi kurmalı, şairler bu konakta eserleriyle yer almalı ve bu değerleri inceleyen bilim insanları bu merkezde yılın bir haftasını Divan edebiyatı haftası olarak değerlendirmelidir.

1429'da Osmanlı'ya katılan Germiyan coğrafyası, sanat ve kültürünü Osmanlı sarayına taşımış, Germiyan sanatı ve kültürü 17. yüzyıla kadar değerini ve önemini muhafaza etmiştir.

Kanunî Sultan Süleyman'ın oğulları II. Bâyezid ve II. Selim'in Kütahya'da sancak beyliği yapması, Mevlevilik ve Halvetilik gibi sanata ve sanatçıya değer veren ve ilgi gösteren iki tasavvuf ekolünün bu coğrafyada yaygınlık kazanması şehrin önemini artırmıştır.

17. yüzyılda bir müddet Kütahya'da da ikâmete mecbur kalan Halveti Şeyhi Niyazî-i Mısrî, gördüğü ilgi ve saygı karşısında "Kütahya ahâlisini cân u dilden kayırmalı" diyerek Kütahya'yı ve Kütahyalı âlim ve şairleri övmüştür.

Tezkirelerden ve diğer kaynaklardan yaptığımız araştırmalara göre Kütahya, bu asırlarda yetiştirdiği yüze yakın şâir ve sanatçıyla Osmanlı coğrafyasının şiir, sanat ve bilim alanında altıncı edebî kültür merkezi olarak dikkat çekmektedir.

Evliya'dan Günümüze Kütahya Coğrafyası

Kütahya ve Germiyan medeniyetinin bu toprakların kültürüyle yetiştirdiği ve cihana tanıttığı en önemli sanatçısı Evliyâ Çelebi'dir.

Kütahya'ya yetiştirdiği şair ve sanatçılar içerisinde eserlerinde en fazla yer veren Evliyâ Çelebi'dir. Bu kadim şehri Seyahâtname'si'nin çeşitli yerlerinde ama daha çok dokuzuncu cildinde detaylı olarak anlatan ve öven Evliyâ Çelebi "*Kütâhiyyenün mahbûb ve mahbûbesine nihayet yokdur. Onların hakkında kasâid, penç beyit ve şehrengizler etmişlerdir*" diyerek Kütahya'ya ait şehrengizlerden ve övgülerden haber vermektedir.

Seyâhatname'de Kütahya'yı incelerken Evliyâ Çelebi'nin gözüyle isimler ve sınırlar üzerinden Kütahya coğrafyasının ne kadar ve hangi yönlerden değiştiğini açık bir biçimde gözlemledik. Bu değişikliklerden bazılarını şu yönlerden değerlendireceğiz.

Seyyâh-ı Fakîh, 25 Mart 1611 yılında doğmuştur. Soyunun Türkistan'a ve Ahmet Yesevi'ye dayandığını, büyük atalarının Buharalı olduğunu yazar. Kütahya'yı anlatırken de "*Vakıf Anadolu Türkistan vilayetidir*" diye bir bilgi verir.

Doğum yeri İstanbul olarak bilinmesine rağmen Kütahyalılar tarafından İstanbul'da doğduğu kabul görmemekte ve Evliyâ'nın Kütahya'da doğduğuna inanılmaktadır. Çelebi, konuyla ilgili Firâkî'den bahsederken ailesinin Kütahya'dan ayrılış tarihine de açıklık getirmektedir:

"Sultân-ı şuarâ Monlâ Firâkî Efendi bu hakîrin akrabâlarındandır. Peder merhûmun Kütâhiyye'de olan hanesinde sâkin idi. Hâlâ ol hâne Zeregen mahallesinde kabza-i tasarrufumuzdadır."

Firaki, 1580'li yıllarda vefat ettiğine göre Evliyâ'nın bu evde doğmadığı, ailesinin İstanbula göçmesinden sonra evlerini Firaki'ye bıraktıkları ve bu evde Firaki'nin yaşadığı anlaşılmaktadır.

Evliyâ, Kütahya'yı anlatırken, öncelikle Kütahya merkez Paşa sancağı sınırları içerisinde yer alan kasabaları şehre geliş sırasına göre şöyle anlatmaktadır:

Evliyâ-yı bî-rîyâ, Kütahya'ya 1082/1671 yılında Bursa, İnegöl ve Domaniç üzerinden gelmiştir. Domaniç dağında eşkiya elinden kurtulan Çelebî, Domaniç'ten Çukurca'ya, oradan Selim Baba Köyüne gelir. Evliyâ Çelebi Çukurca'dan Hargûş'a yani Tavşanlı'ya geçer.

Tavşanlı'dan Şeyh Ömer -Seyitömer-köyüne uğrar. Felendi nehrini takip eder ve iki saat sonra Kütahya'ya varır.

Bir süre Kütahya'da kalan Çelebi, Kütahya'dan Afyon'a geçerken geçtiği güzergâhları da şöyle sıralar.

Kütahya'dan tekrar Felendi ırmağını geçerek kuzeye Yoncalı'ya uğrar. Yoncalı'dan Altıntaş'a varır. Altıntaş'tan Gediz'e ulaşan Çelebi, Şaphane'yi ziyaret eder ve oradan Simav'a geçer. Simav üzerinden Kula'ya doğru yola koyulur.

Bugün bu yollar işlevini kaybetmiştir. Bursa - Domaniç - Tavşanlı - Kütahya yolu zorunlu durumlar dışında seyahat ve ticaret yolu olarak kullanılmamaktadır. Bu yol Evliya yolu olarak turizmde değerlendirilebilir.

Evliyâ Çelebi, Kütahya'yı Germiyan vilayeti ve Anadolu eyalet merkezi olarak zikreder. Kütahya, Mısır, Budin ve Bağdat'tan sonra önemli dördüncü eyalettir ve on kere yüzbin akçe yani bir milyon akçelik gelire -has- sahip bir eyalettir.

O devirde bir akçe, yaklaşık 1 gramdan biraz fazla 90 ayar gümüş sikkedir. Bugün 1 gram gümüşün fiyatı 1,50 lira olduğuna göre paşa sancağı olarak merkezin geliri 1.5 milyona-trilyona- yaklaşmaktadır ve bu gelir merkez yönetimin tasarrufunda kullanılmaktadır.

Çelebi, merkezi Kütahya olan Anadolu eyaletini büyük bir eyalet olarak niteler ve sınırlarını kuzeyde Trabuzan-Trabzon, doğuda Sivas eyaletine, güney doğuda Karaman'a, batıda ve güneyde ise Bahr-i Rum dediği Ege ve Akdeniz'e bağlar.

Bugün bu sınırlar İç Anadolu, Akdeniz ve Ege bölgesini kapsamaktadır ve Buhara, Horasan ve Ahi kültürünün yoğun yaşandığı bir coğrafya olarak dikkat çekmektedir.

Seyyâhımız, Anadolu eyaleti olan Kütahya'ya bağlı 14 sancaktan bahseder. Bugün il olarak kabul edeceğimiz bu yapılanmada yer verilen sancaklardan başta merkez Kütahya sancağı olmak üzere Saruhan, Aydın, Kastamonu, Bursa, Bolu, Menteşe, Ankara, Karahisar, Teke, Kankırı, Hamid, Sultanönü ve Karesi sancakları yani vilayetleri Kütahya'ya bağlıdır.

Kütahya'da merkeze bağlı 24 kadılıktan bahseden Evliyâ, Paşa Sancağı Kütahya'ya bağlı bu 24 kadılığı şöyle sıralamaktadır:

Amid-Emed-yani Eğrigöz, Simav, Gedüs, Selenti, Kula, İnay, Eşme, Küt, Sirke, Çakırca, Gököyük, Denizli, Şeyhli, Baklan, Tazkırı, Soma, Kenger, Uşşak, Banaz, Honaz, Ezine, Çarşamba, Dağardı ve Çal.

Merkeze bağlı 24 kazanın dışında 7 nahiyeyi de şöyle sıralamıştır: Altıntaş, Gergiviran, Örencik, Harguş yani Tavşanlı, Gümüş, Emrudlu ve Etraf-şehir.

Evlîyâ Çelebi'nin Kütahya'dan bahsettiği ve bilgi verdiği nahiye ve kasabalardan çoğu il sınırları dışında kalmış; Domaniç, Emet, Tavşanlı, Altıntaş, Şaphane, Gediz ve Simav Kütahya'ya bağlanmıştır.

Evlîyâ'nın verdiği bu bilgilerden Kütahya il sınırlarınının 1670'li yıllardan beri büyük değişiklikler yaşadığı anlaşılmaktadır.

Çelebi'nin Kütahya'nın sınırları ile ilgili verdiği kaynak bilgiler, bize bu toprakların kültürel ve ekonomik gücünün sebeplerini göstermektedir. 17. yüzyılda 13 sancak-vilayet- ve 24 kadılık -ilçe- Kütahya'ya bağlıdır ve bu coğrafyanın geliri Kütahya'da toplanmakta ve refah dağıtımı eyalet merkezi olan Kütahya'dan yapılmaktadır.

Yukarıda da bahsettiğimiz 1.5 milyon-trilyon-tutarındaki bu gelir, Kütahya'nın öneminin ve zenginliğinin nereden kaynaklandığını göstermektedir.

Bugün Kütahya'nın ekonomik açıdan problemlı olmasının temel sebeplerinden biri üretimini ve gelir artırımını sağlayamaması, dolayısıyla refah seviyesini yükseltmemesidir.

Evlîyâ'yı okuduğumuzda ekonomiyi etkileyen temel sebeplerden birisinin de nüfus olduğu görülmektedir. Evlîyâ Kütahya'nın nüfusu ile ilgili detaylı bir bilgi vermemekte, sadece mahalle ve hane sayılarından bahsetmektedir.

Çelebi, Kütahya'da yedi bin toprak örtülü ev -bunun yetmişyedisini saray-bulduğunu yazar. Bu rakamlar doğruysa -bir hanede dört kişinin yaşadığı düşünülürse- merkez nüfus yaklaşık yirmi sekiz bin olmaktadır ki bu oldukça önemli bir rakamdır. Kütahya'nın paşa sancağı olduğu ve burada alay beyliği bulunduğu düşünülürse nüfus sayısı doğru olarak kabul edilebilir.

İhtifalci Ziya Bey, 1901 tarihli seyahat notlarında Kütahya'nın nüfusu ile ilgili bilgi verirken hane sayısını 4412 hane, nüfusunu 7690 erkek-7970 kadın olmak üzere 15.660'ı Müslüman, 2432 erkek ve 2467 kadın olarak 4899 Rum, 1203 erkek-1346 kadın olmak üzere 2549 Ermeni ve erkek ve kadın 762 katolik olmak üzere toplam 23.870 olarak yazmaktadır.

Karşılaştırmalara bakılınca bu hane ve nüfus sayılarının Kütahya'nın ekonomisine önemli katkı sağladığı anlaşılmakta, hane ve nüfusun arttığı dönemlerde gelirin de arttığı görülmektedir. Germiyanlıların ve Osmanlıların gelirini ve zenginliğini, eğitilmiş ve vasıflı insan gücünden faydalanarak çoğalttığı gözlemlenmektedir.

Kütahya iş gücünü ve üretim açığını ya içerden eğitilmiş ve vasıflı insan sayısını artırarak veya dışardaki insan değerlerini ve onların maddi-manevi gücünü merkeze çekerek artırabilir.

Evliyâ, paşa sancağı olan Kütahya'nın eğitim kurumları ile ilgili olarak; Mevlevihane, Nalınlı Şeyh, Abdulkadir Gilâni, Şeyh Yasin, Hıdırlık ve Ali Bektaşiyân adlı altı tekmeden; Germiyanoglu, Rüstem Paşa, Monla Vahid Paşa, İshâk Fakih, Karagöz Paşa, Şeyh Paşa ve Halîliyye adlı yedi medreseden ve yetmiş mektepten bahsederek bilgi vermektedir.

Otuzdört mahallede yedi medrese ve yetmiş mektebin olması eğitime verilen değer açısından dikkat çekmektedir.

Bugün Kütahya merkezde elli dört ilköğretim, yirmi beş lise, bir üniversite olduğu düşünülürse Evliya asrında Kütahya'nın eğitimde katettiği yol daha iyi anlaşılabilir.

Evliyâ'nın kalemiyle Kütahya'nın mahallelerine bakarken önemli kavramlardan birinin de Ahiler olduğu görülmektedir. Kütahya'nın otuz dört mahallesi olduğunu yazan Çelebi, bu mahalleler içerisinde Ahi Erbasan, Ahi Mustafa, Ahi İzzeddin, "*Ve Ahi Evran Sultân kendü mahallesinde medfûndur*" diyerek Ahi Evren mahallesine ve Sultanbağı'na dikkat çekmektedir.

Bu isimler bize Kütahya'da yoğun bir Ahilik geleneği olduğunu göstermektedir. O halde Kütahya, kültürel geleceği açısından Ahilik üzerinde de durmalı, zaten Kütahya'da var olan ve etkinliklerde bulunan bu mirasını daha geniş şenliklerle tanıtmalıdır.

Evliyâ, Kütahya'nın kültürel zenginliklerini anlatırken yemek kültürü üzerinden de bilgiler vermektedir. Kütahya'da bağdan ziyade bahçelerin çok olduğunu yazan seyyahımız, yirmidört çeşit armuttan ve yedi çeşit kirazdan bahseder. Çelebi; beyaz, berrak ve leziz ilik gibi olan Kütahiyye paçasının Arab ve Acem'de meşhur olduğunu, tennûr kebabı ve kirdesinin Bursa ile kıyaslanabilecek kadar güzel olduğunu ifade etmektedir.

Bu yiyecek ve içeceklerin ucuzluğundan memnun olan Evliyâ, Kütahya'nın has ve beyaz ekmeğinin benzerine sadece Kerkük'te rastladığını ve bu ekmeğin bir kuş gözü akçeye, bir vukiyye-yani okka-sığır etinin bir akçeye, bir okka koyun etinin iki akçeye, amma bir okka çiğerin üç akçeye satıldığını belirtir. Evliyâ, başka bir cümlesinde de çiğeri sadece yukarı kalede oturanların satın alabildiğini belirtir.

Bir vukiyyenin-okkanın-, 1 kilo 282 gram, bir akçenin 1 lira 50 kuruş olduğu göz önüne alındığında bugün için etin kilosu yaklaşık bir buçuk, çiğerin kilosu yaklaşık üç liraya gelmektedir. Bu rakamlar döneme göre ucuz rakamlar olarak görülmekte ve Kütahya'da çiğerin etten daha önemli ve kıymetli olduğu anlaşılmaktadır. Aynı yüzyılda bir koyun 120 akçeye satılmakta, bir kadı 750 akçe, bir müderris 7500 akçe almaktadır.

Bugün Kütahya'nın ana yemek kültürü içerisinde paça, tandır, ciğer ve kirde fazla yer almamaktadır. Et yemekleri, güveç dışında, yerini hamur ve sebze yemeklerine bırakmıştır.

Sonuç

Evliyâ Çelebi'nin Kütahya'da, programını belirlemiş ve bu işi kendine vazife addetmiş biri olarak bir plan dahilinde seyâhat ettiği görülmektedir. Seyâhatinin anlatım biçimi ve verdiği bilgilerin sıralanışı bu kanaati doğrular niteliktedir.

Evliyâ Çelebi, Kütahya'yı anlatırken kendine özgü üslubuyla şehrin Anadolu'da bir Türkistan vilayeti olduğunu, camilerinden medreselerine, türbelelerinden hamamlarına her paragrafında hissettirmektedir. Gözlemlerinde özellikle dini ve ekonomik konularda detaylı bilgiler vererek bizi kendi asrına ve o asrın muhayyilesine yönlendirmektedir.

Yaklaşık dört yüz yıl İç Anadolu ve Ege bölgesine hükmetmiş ve uzun süre paşa sancaklığında bulunmuş olan bu kadim şehrin bugün bu coğrafyada nüfus, eğitim ve ekonomik olarak eski günlerine dönme imkânı zora girmiş gibi görünmektedir.

Kütahya'nın elinde bu büyük coğrafyanın tarihî, dinî ve kültürel alanlarda öncüsü olduğunu gösteren çok sayıda değeri ve özellikle bu değerler içerisinde İç Anadolu ve Ege coğrafyasında yer alan yüzlerce Germiyan eseri dikkat çekmektedir. Germiyan'dan ve Alişir oğullarından kalan bu eserler Kütahya merkezli olarak öne çıkarılmalıdır.

Kütahya, kültür ve inanç değerleri açısından Germiyan coğrafyasını ve bu coğrafyanın yarattığı Buhara ve Horasan kültürünü öne çıkarmalı, bu kültür üzerinden değer oluşturmaya ağırlık vermelidir. Bu değerleri oluştururken Germiyan ve Evliyâ Çelebi kavramlarını ısrarla kullanmalıdır.

Bu bağlamda Evliyâ Çelebi Enstitüsü ve Evliyâ Çelebi Üniversitesi için vakıflar harekete geçirilebilir. Germiyan ve Evliyâ kavramları, çini ve seramikte özel seri üretimlerle dünyanın her yerine ulaştırılabilir. Böylece Kütahya, "*Güzelliklerini gizleyen, bin bir kapılı bir şehir*", "*derin bir kuyu*" ve "*bir sır yumağı*" olmaktan çıkar.

Kütahya'yı kalemiyle ve fırçasıyla güzelleştiren, bu şehrin mümtaz şahsiyetlerinden ressam ve neyzen Ahmet Yakupoğlu, Kütahya ve Evliyâ Çelebi hakkında şunları söylemektedir:

"Ey garib Kütahya! Senin İstanbul'a bağışladığın bu büyük insan, Türk kültüründe kimselerin yapamadığı çok müstesna bir vazifenin nasıl da hakkından gelmiş... Nasıl unutulmaz bir eser bırakmış..."

Ey muhteşem Evliyâ! Tanpınar senden Mimar Sinan ile beraber bahsetmiştir : “İmparatorluk hudutlarını çizmekte aynı vazifenin değişik yollarında çalışan iki Türk büyüğü. Osmanlı Devleti'nin uzandığı hudutlarının serhaddine kadar tapu haritasını meydana getirmiş iki Türk büyüğü. Birincisi 16. asrı abideleriyle, ikincisi de 17. asrı seyahatnamesiyle, en ufak teferruatına kadar bir ayna misali bütün mevzuatlarının içine daltıp aksettirerek verir.”

Evliyâ Çelebi, seyâhatine Hz. Peygamberden şefaât ve izin isteyerek başlamıştır diye biliriz. Bu doğrudur ama Evliya Çelebi sonuç olarak babasından öğüt ve izin alarak seyâhatine başlamıştır.

Son cümlemizi Evliyâ Çelebi'nin bizzat babasının dilinden “*Pendnâme-i Peder-i Bozorgvâr*” başlığı altında kaleme aldığı ve kendisine seyahat izni veren babasının nasihât-nâmesinden seçtiğimiz birkaç özel mısrayla bitirelim:

“Oğul, âdem yohsul olur, besmelesiz ta'âm yime; iyi adın keme takma; komadığın yere el uzatma; dâvetsiz bir yere varma; senden ulular önünde gitme, rızâ lokmasına kanâ'at eyle, Seyâhatnâme namıyla bir tomar te'lif eyle....

*Sormağa ey yâr, eyleme gel âr
Anla ne kim var, ilm-i tamâmı*

*Farsiyi bilgil, ehlini bulgul
Afsâh-ı nâs ol, Arb u Acamı*

*Vakt-i namâz et, Hakka niyâz et
Hâlıkı yâd et, gözle imâmı*

*Bildiğin öğret, dersini fikr et
Eyleme hiç red, hâs u avâmı*

*İlme harîs ol, şuğle enîs ol
Ehl-i celîs ol, görme melâlî*

*Damla be damla, göl olur anla,
Sözümü dinle, temm ü kelâmı*

Kaynakça

- Armağan Kitabı, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, İstanbul 1981.
- Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, Üç Dal neşriyat, İstanbul 1985.
- Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, YKY, 9. Cilt, İstanbul 2005.
- Dadaş, Cevdet, Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kütahya'da Sosyal Hayat, Kütahya Belediyesi Kültür Yayınları, Kütahya 2000.
- Dadaş, Cevdet, Kütahyalı Şairler Sempozyumu Bildirileri 1 Kütahya 2001.
- Günhan, Ali, "Kütahya ve Yöresi Folkloründen Damlalar" Kütahya 1996.
- Gökbilgin, Tayip, Kütahya, IA, M.E.B., C.6, İstanbul 1967.
- Güler, Kadir, Kütahya Yazıları, Kütahya 2004.
- ....., Kütahyalı Ârifi ve Pesendî, Ankara 2004.
- ....., Kütahya Şairleri I, Kütahya 2010.
- Horata, Osman, "Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Manzum Kısımlar"; Evliyâ Çelebi ve Seyahatname, (Yayına hazırlayan: Nuran Tezcan – Kadir Atlan-soy), Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Yay., 2002.
- İhtifalci M. Ziya, Bursadan Konyaya Seyâhat, Bursa Valiliği Yay. Bursa 2009.
- İsen, Mustafa "Edebiyat Tarihimizin Kaynaklarından Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi", Türkiyat Arş., İst. 1988.
- Kahraman, Seyit Ali, "Seyahatnâmenin Yazılış Hikâyesi", Bilkent-E.Çelebi Semp. Bildirileri, İstanbul 2009.
- Okumuş, Ejder, "Evliya Çelebi Kütahya'da" DEÜİFD, XXVI/2007, İzmir 2007.
- Özön, Mustafa Nihat, Seyahatname Evliyâ Çelebi, İstanbul 2004.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Kütahya Şehri, İstanbul 1932.
- Varlık, M.Çetin, Germiyan-Oğulları Tarihi, Ankara 1974.
- ....., Kütahya'nın Türk Hakimiyetine Geçışı, Atatürk Ü. Fen-Edebiyat Fak., *Araştırma Der.*, sayı 14, Erzurum 1986.
- ....., XVI. Yüzyılda Osmanlı İdarî teşkilatında Kütahya, Marmara Ü., Fen-Edebiyat Fak., Türklük Araştırmaları sayı 2 İstanbul 1987.
- ....., Evliyâ Çelebi'ye Göre Kütahya ve Bu Bilgilerin Arşiv Belgeleri İle Karşılaştırılması", Türklük Araştırmaları, İstanbul 1988.

Yakupoğlu, Ahmet, Rengarenk Kütahya, Türk Petrol Vakfı, İstanbul 1991.

Yedi İklim Dergisi Kütahya Özel Sayısı, sayı 68, İstanbul Kasım 1995.

İz, Fahir, "Evliyâ Çelebi ve Seyahatnamesi", BÜD, VII İstanbul 1979.